

35. ઉત્તર ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય

રાહોડ નિલમબેન ધુળાભાઈ

વિશ્વ સમસ્તમાં આજે લોકવિદ્યાના અભ્યાસ તરફ સૌનું ધ્યાન ગયું છે. અલબત્ત લોક વિદ્યાએ એવું વિચાર ક્ષેત્ર છે કે તેની અનેક શાખાઓમાં આંતરવિદ્યા શાખાકીય અભ્યાસની અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે જેમાં લોકસંગીત, લોકનૃત્ય, લોકસાહિત્ય, લોકકળા, લોકભરતગુણ્ય, લોકમાન્યતાઓ વગેરે લોકવિદ્યાનો વાણીના માધ્યમથી રજૂ થતો પ્રકાર તે લોકસાહિત્ય છે. જે પણ તેના વિશાળ અભ્યાસકીય ક્ષેત્રને કારણે તેમાં સંશોધનની અને અભ્યાસની અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે. આજે જ્યારે આંતરવિદ્યા શાખાકીય માંગ છે ત્યારે લોકસાહિત્યના અભ્યાસની પ્રસ્તુતા વિશે પણ વિચારવા જેવું છે કારણ કે લોકસાહિત્ય એ વિવિધ સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ, ઐતિહાસિકતથ્યો, નૃવંશશાસ્ત્ર, માનવવંશ ઉત્પત્તિની જાણકારી ભાષા અને બોલી અભ્યાસની શક્યતાઓ, પુરાવસ્તુશાસ્ત્ર તેવા અનેક અભ્યાસની કડી અને ભાવિ શક્યતાની અસરને સ્વીકારે છે. ત્યારે મેં આ સંશોધન સ્વાધ્યાય નિમિત્તે મારા સંશોધન પત્રમા વિષય તરીકે “ઉત્તર ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય” એ વિશે ઉપર કામ કર્યું છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલું ગુજરાત રાજ્ય ઉત્તમ પ્રકારનો ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવે છે.. જેના પાલવમાં અનેક જાતિઓ, જ્ઞાતિઓ, મેળાઓ, તહેવારો, ઉજવણીઓ, નૃત્યો, સંગીતિક વારસો, સ્થાપત્યો, શિલ્પો, વિવિધ ધર્મો તેના સ્મારકો, મંદિરો, ભૂગોળીય વારસો પર્વતો, નદીઓ, જંગલો, અભયારણ્યો અને વિશાળ દરિયાકાંઠો એમ અનેક વિરાસતોનો ઉજળો વારસો લઈને ગુજરાત ધબકી રહ્યું છે. તેમાં તેનો સાહિત્યિક ને કળાકીય વારસો પણ વિશ્વને અનેક બાબતોમાં દિશાસૂચન કરતો રહ્યો છે. ગુજરાત સાહિત્યિક વિરાસતમાં પણ અવ્વલ છે તેનો લેખિત એટલે શિષ્ટ સાહિત્યનો હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ છે તો લોકવિદ્યા અંતર્ગત લોકવાંગમય, લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ તે હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ ધરાવે છે જેમાં ગુજરાતના વિશિષ્ટ ભૂભાગ એવા દક્ષિણ ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ને ઉત્તર ગુજરાત છે એમ આ પ્રદેશ ભેદે લોકસાહિત્યિક વિરાસત નો પણ વિસ્તાર છે.

બીજી રીતે જોવું હોય તો હાલાર, ગોહિલવાડ, સોરઠ, વાગડ, વાળાક, કાનમ,લાટ, વઢીયાર, ખારાપાટ દંઢાવ્ય, ભાલ, ચરોતર, ઝાલાવાડ, એમ અનેક પ્રાદેશિક વિસ્તારોની લોકસંસ્કૃતિ અને લોક વિરાસતો છે. જેમાં આજે આપણે જે વાત કરવી છે તે ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યની. પણ તેની વાત કરતા પહેલા આપણે ઉત્તર ગુજરાતની ભૂગોળીય માહિતી લેવી જરૂરી છે કારણ કે જ્યારે તમે કોઈ સ્થળ વિષે કે વિસ્તાર વિશેના લોકસાહિત્યની વાત કરતા હોય ત્યારે તેના ભૂગોળીય સ્થળો ની માહિતી હોવી જરૂરી છે એટલા માટે કે લોકસાહિત્ય અંતર્ગત પ્રકૃતિના દરેક તત્વો તેના દરેક પાસાની સાથે લોકજીવન કે લોકવિરાસત સલગન છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સરિતા, પર્વત, ઝાડ-પાન, જંગલ, ઝરણા, વોકળા, સરોવર, કુવા, વાવ, સમદર એમ અનેક સંદર્ભોનું લોકસાહિત્ય કે લોકવિદ્યાના અન્ય પાસાની વાત તેની સાથે જોડાયેલી છે. માટે વિસ્તારના લોક સાહિત્યની વાત સાથે તે વિસ્તારની અન્ય માહિતી મેળવવી આવશ્યક છે.

ઉત્તર ગુજરાતની પૂર્વમાં સાબરકાંઠા,તેની ઉત્તરે રાજસ્થાનનો મારવાડ દેશ, પશ્ચિમે પાકિસ્તાન અને દક્ષિણે અડાલજ અમદાવાદનો સીમા વિસ્તાર ધરાવે છે તો બીજી રીતે જોવું હોય તો પશ્ચિમે પાટણ જિલ્લાના સાંતલપુર થી લઈને પૂર્વમાં સાબરકાંઠા ના શામળાજી, ધનસુરા, મોડાસા અને ઉત્તરે રાજસ્થાનનો મારવાડ પ્રદેશ અને દક્ષિણે મહેસાણા જિલ્લાના બહુચરાજી, કડી અને ગાંધીનગરનો વિસ્તાર, કે જેમાં મહેસાણા, હિંમતનગર, સિધ્ધપુર, પાલનપુર, ગાંધીનગર જેવા શહેરો આવેલા છે. એટલે કે તેની એક તરફ રાજ્યની સીમા એક તરફ દેશની સીમા અને બીજી બાજુ ભારતીય પ્રાદેશિક વિસ્તારની સાથે તેનો સાંસ્કૃતિક સંબંધ રહેલો છે.. ઉત્તર ગુજરાતમાં ધરણીધર ઢીમા અને શામળાજીના પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ તીર્થો તો અંબાજી અને બહુચરાજી જેવી શક્તિપીઠો આવેલી છે અરવલ્લી અને વિંધ્યાળની પર્વત શૃંગલા જેસોર જેવા વન્ય અભયારણ્ય તો તેની એક બાજુ કચ્છની નાના રણની કાંધી વિસ્તાર આવેલો છે પણાશા, રૂપેણ ને સરસ્વતી જેવી વિશ્વની એકમાત્ર અંતસ્થ નદીઓની વિરાસત પણ તેને મળેલી છે. તો મોઢેરાનું વિશ્વ પ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર, વિશ્વ ઐતિહાસિક વારસામાં સ્થાન પામેલી પાટણની રાણકીવાવ, સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય, વડનગરનું કીર્તિ તોરણ,કુંભારીયાના દેલવાડાના દેરા, તારંગાના નયનરમ્ય પર્વતો અને જૈન દેરાસર, વાવ તાલુકામાં પાકિસ્તાન બોર્ડર ઉપર આવેલું નાડેશ્વરી માતાનું મંદિર, વરાણાનું ખોડીયાર મંદિર અને તેનો 15 દિવસનો લોકમેળો અને સિદ્ધપુરનો

કાત્યોકનો લોકમેળો અને વિશ્વનું એકમાત્ર માતૃશ્રાદ્ધ અને તર્પણ તીર્થ એવું સિદ્ધપુર નું બિંદુસરોવર, ખેડબ્રહ્મા અને સાબરકાંઠાની આદિવાસી વસ્તી અને તેની લોકવિરાસત એમ અનેક વિવિધતાઓ આ વિસ્તાર ધરાવે છે. તેના આ વિસ્તારમાં પટ્ટણી બોલી વિશાળ ભેદે તો નાના પાયે ભીલી, મારવાડી જેવી અનેક બોલીઓનો વારસો પણ આ વિસ્તારને મળેલો છે. ઉત્તર ગુજરાતના આ પ્રદેશમાં વાગડ, વાવેશી, વઢિયાર, થરાદરી, હિન્દવાણી, ડિસાવલ, જતોડા અને ચોરાડ એમ પેટા પ્રાદેશિક વિસ્તારોની વિરાસત પણ આવેલી છે. તો વિશ્વની સૌથી જૂની પર્વતમાળા કે જે સૃષ્ટિ અને પૃથ્વીના ઉદ્ભવ સાથે ઉદભવેલી છે તે અગ્નિકૃત પ્રકારની અરવલ્લીની પર્વતમાળા, આમ આ ભૌગોલિક વિરાસતની સાથે આ વિસ્તારમાં આદિવાસી વસ્તી, આજણા, ચૌધરી, દેશી મારવાડી અને પાટણવાડીયા રબારી, ડુંગરી ગરાસિયા, કડવા અને લેઉવા પાટીદારો, ક્ષત્રિયો અને અન્ય અનેક જ્ઞાતિગત લોકવાંગમય એનો વારસો પણ ધરાવે છે.

ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ :

દરેક પ્રદેશના લોકસાહિત્યમાં લોકસાહિત્યના અન્ય પ્રકારની તુલનાએ લોકસાહિત્યનો સૌથી વધુ જો કોઈ પ્રકાર સંશોધિત અને સંપાદિત થયો હોય તો તે છે લોકકથાઓ અને આ લોકકથાઓના વિશ્વ કક્ષાએ પણ વધુ અભ્યાસો થયા છે. ગુજરાતના લોકસાહિત્યની વાત કરીએ તો સૌથી લોકકથાઓનું સંપાદન, સંશોધન અને અભ્યાસ જો કોઈ પ્રદેશના સંદર્ભમાં થયો હોય તો તે છે સૌરાષ્ટ્ર. એનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે જે લોકસાહિત્યના અભ્યાસોની સંખ્યા કદાચ વધુ હોય એનો મતલબ આપણે એવો નથી કરવો કે સૌરાષ્ટ્રની તુલનાએ આવું લોકજીવન કે લોકસાંસ્કૃતિક વિરાસત ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશમાં નથી. ના એવું નથી કારણ ત્યા બલિદાન, સમર્પણ, ન્યાય માટે થતા બહારવટિયા અથવા બહારવટા કે સંત, શૂરા, દાતા અને જતિ સતી, અન્ય સંદર્ભો કે તેવી કથાઓ કે ઘટનાઓ બધે જ બની છે પણ ઇતિહાસની એરણે કે કાળની ગતિમાં એ બધું ક્યાંક સંગ્રહાયું છે કે કંઠે ટક્યું છે પણ તેને કોઈ નિષ્ઠાવાન સંશોધક કે અભ્યાસુ કે લોકસાહિત્ય લોકવિદાનો જાણતલ, મર્મી અને કસબીના હાથે તે પડ્યું નથી અથવા તેવા પ્રયત્નો ઓછા થયા છે. કહેવાનો આશય એ છે કે દરેક પ્રદેશ, ભૂભાગ કે તળપ્રદેશ તેનો ભવ્ય અને રમ્ય એવો લોકસાહિત્યિક વારસો ધરાવે છે. તેવી જ રીતે એક સમયે 1000 વર્ષ સુધી જે પ્રદેશ ગુજરાત સમગ્ર ઉપર શાસન કર્યું હોય, ગુજરાતની વધુ સમયની રાજધાની જે પ્રદેશ એ આપી હોય અને અનેક સ્થાપત્યો, સ્મારકો, વીરતા અને ત્યાગ બલિદાનની કથાઓના ઉદાર ચરિત્રો બને તેવા રાજવીઓ, નરપટાધરો અને સામાન્ય માનવીની ત્યાગ, વીરતા, બલિદાન, સમર્પણ, ન્યાય માટે થતા બલિદાન કે બહારવટિયાની કથાઓ આ પ્રદેશમાં પડી છે. જેને મૂલ્ય અને નૈતિકતાની સ્થાપનાનું કામ કર્યું છે. જેને કેટલીક મહત્વની લોકકથાની નામ યાદી આ સંદર્ભે હું આપીશ. જેમાં પારકી નાત અને એમાંય પણ વેપારી જાત એવા વાણીયાના સંઘની રક્ષા માટે શહીદ થનાર વીર અર્જુનસિંહ કે પટેલ જેવી ખેતી અને મહેનત માટે પંકાયેલી રુજુ અને સયમી કોમ પાટીદારની વીરતાને નવાજતી જીવામદ જીવો, બાળચંદની કે જેણે પોતાને મારવા આવેલા ઠાકોરોમાંથી સાતના તલવારથી ધડ કાપીને અલગ કર્યા તે કથા આજે પણ લાડોલ ગામમાં લોકો તેને યાદ કરીને કૃતકૃત્ય થાય છે. તો તેવી જ બીજી કથાઓ જેવી કે પારકી છઠ્ઠી ના જાગતલ, ડૂબીલો દાદભા, મંગળાભાની મર્દાનગી, વીરવાસિયા દાદા, વીર વાછડોદાદો, ભડવીર ભીમોજી, કુંવર અળવીલો, રાજા અને ગઢવીની શરત, દોદોને દૂદણસી, રાણો રાજપૂત, અમરસંઘ આખલીવાળા, કોના નસીબનું ફળ, રોટલાનું પુન, કાળજુ, પતિ કોણ, ચાર ભાઈબંધો, તલ કાળા તલ ધોળા, નાગ અને વેઢ, દીપા ઝાપડીની વાત, ભલો અને ભૂંડો જેવી સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા અને મહેસાણાના છે. વિસ્તારની લોકકથાઓ છે.

તે સિવાય ઉત્તર ગુજરાતની પાળિયા કથાઓ વિશે પણ સંશોધનનું કામ થઈ શકે તેવું છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સત્ય માટે પોતાની જાતને બલિદાન આપે છે તેની યાદમાં ગામોગામ પાળિયા જોવા મળે છે. જે પોતાની અંદર ઇતિહાસ સંગ્રહીને બેઠા છે. ગુજરાતના બધા જ વિસ્તારોમાં પાળિયાઓ મળે છે. તેમાંથી ઘણી મહેનતના અંતે તે પાળીયાઓની કથાઓ સંશોધકો, ગઢવીઓ એ કાં તો કંઠ પરપરામાં સાચવી છે કા તો તેના વિશે દસ્તાવેજીકરણ થયું છે. હજુ હમણાં જ ઉત્તર ગુજરાતના વઢીયાર પંથકમાં વસેલી અને નેક, ટેક, ખુમારી, ત્યાગ અને બલિદાન માટે પંકાયેલી એવા નરવૈયા રાજપૂતો- નાડોદા રાજપૂતો વસે છે. તેમના વહીવંચા બારોટ સ્વ. ખોડુભા બારોટે એ વિસ્તારની રજે રજ ભૂમિ ફરીને ખૂબ મહેનત કરીને 448 જેટલા પાળીયાઓની કથાઓ એકત્રિત કરીને લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદન ક્ષેત્રે ખૂબ જ મહત્વનું કામ કર્યું છે. અને વિસરાયેલી કથાઓની પ્રકાશમાં આણી છે. આ સિવાય બીજી ઘણી બધી લોકકથાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં ધરબાયેલી પડી છે. દા.ત, રાજગઢી રુધિરે રંગાણી, પ્રીતવછોયા, ખુટામણ, ખોળી ખાંભી બળભળે, તોગાબાપાની તલવાર, ન્યાયને ખાતર શહાદત, રખોપુ મોત સાટે, ગાયોના વહારુ ગોગાજી ચૌહાણ વગેરે.

ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતો:

જેવી રીતે લોકસાહિત્યમાં વ્યાપ અને વિવિધતામાં લોકકથા મહત્વનો પ્રકાર છે. તેવો જ બીજો તેનો મહત્વ નો પ્રકાર લોકગીત છે. ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં લોકગીતોના સંશોધન અને સંપાદનો પણ વિશેષ પ્રમાણમાં થયા છે. ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના દક્ષિણ

ગુજરાતના લોકગીતો. આજે તો લોકસાહિત્યના અભ્યાસનો વ્યાપ અને વિસ્તાર એટલો બધો વધે છે કે પ્રદેશ વિશેષના લોકગીતોના સંપાદનો તો ઘણા બધા મળે પણ હવે સમાજ વિશેષના, કોમ વિશેષના, જાતિ વિશેષના લોકગીતોના સંપાદનો પણ મળવા લાગે છે. જે આ ક્ષેત્રની ઉજળી બાબત છે, આપણે આગળ લોકકથામાં જોયું તેમ લોકગીતના સંપાદનોની બાબતમાં પણ સૌરાષ્ટ્રની તુલનાએ ઓછા સંપાદનો ઉત્તર ગુજરાતમાંથી મળે છે પણ લોકગીતની અણમૂલી વિરાસત ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ છે. જેમાંથી મારી દ્રષ્ટિએ મહત્વના લોકગીતોની પંક્તિનો ઉલ્લેખ હું અહીંયા કરીશ.

ક્રિયા તે ગામનો વાસી, સોનાજી
ક્રિયા તે ગામનો વાસી રે લોલ
પેપળું ગામનો વાસી, સોનાજી.

તો કેટલાક પદાન્તર ભેદે એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ગીતો પહોંચ્યા હોય તેવા ગીતો પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં છે. દા.ત. નીચેનું ગીત તે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ મળે છે જેનો રાગ અને મતલબથી એક સરખા લાગે છે. આ ગીત સૌરાષ્ટ્રના ગીત “સવા બશેરનું મારું દાતેડું રે લોલ” જેવું જ ગીત છે.

પિયાની ગજવેલ લીધી બાબુડા સેલ,
પિયાની ગજવેલ લીધી રે લોલ

તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગવાતું આ લોકગીત ફક્ત શબ્દફેરે એ જ પીડા અને વેધકતા સાથે ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠામાં “કાનુડો” જે જન્માષ્ટમીના તહેવાર નિમિત્તે ગવાય છે. “વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા” ની આવૃત્તિ જેવું છે.

ઉંચી રબારણ ઉજળી,
એને ખંભે તે શેળુ હીરનું
માથે બેડલિયું દૂધનું

જેમાં રબારણ જ્ઞાતિ વિશેષ નારી સામે સુખ-દુઃખની વેદના, કાન ભભેરણી અને પછી સંબંધોની હારમાળા અને અંતે નિસહાય વેદના જે એ વિસ્તારની કહાની બયાન કરે છે. તો મણીયારાનું ગીત, મીરખાનજીના કાગળ ,જેરિયા રમે જેરીયા વગેરે લોકગીતો અને તે સિવાય અઢળક લોકગીતો આ વિસ્તારના લોકસાહિત્યના ખજાને લોકસાહિત્યના અભ્યાસુ મર્મી અને સંશોધકોની રાહ જોઈને બેઠા છે.

ઉત્તર ગુજરાતના હડીલા:

ખાસ કરીને બનાસકાંઠાના ઠાકોરોમાં આ ગીતો દિવાળીના તહેવારો ઉપર ગવાય છે. જે ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યનું નજરાણું છે.

ઉત્તર ગુજરાતના લગ્ન ગીતો:

ઉત્તર ગુજરાતના પાટીદારો, નાગર બ્રાહ્મણોના લગ્નગીતો અને ખેડબ્રહ્માના ભીલોના લગ્નગીતો, તેમના ધાર્મિક ગીતો, તેમના સામાજિક ગીતો વગેરે સમૃદ્ધ સંપાદનો પણ મળ્યા છે.

આ સિવાય ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યમાં ગરબા, જોડકણા ,પાંચીકડા, સોરઠા જેવા પદદેહે વિહરતા અનેક સ્વરૂપો જોવા મળે છે.

ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યકારો:

ગુજરાતના લોકસાહિત્યના અભ્યાસમાં ઉત્તર ગુજરાતના લોકસાહિત્યના અભ્યાસોનું કામ વિશ્વ કક્ષાએ પહોંચ્યું છે જેમના કામની નોંધ ભવિષ્યમાં પણ લોકસાહિત્યના અભ્યાસીઓને માર્ગદર્શન અને સીમાચિહ્નરૂપ બનશે એવા પાયાના લોકવિદ શાંતિભાઈ આચાર્ય, કનુભાઈ જાની, મફત રણેલાકર, પ્રેમજીભાઈ પટેલ ડો.ભગવાનદાસ પટેલ, અમૃત પટેલ અને જેના આ સમયે કામો છે પણ નામો નથી તેવા અનેક લોકો આજે આ ક્ષેત્રે તેમનું કામ મહત્વનું છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

૧. બનાસકાંઠાના લોકસંસ્કાર અને લોકવાણી: જયંતીલાલ સો. દવે
૨. ગુજરાતના લગ્નગીતો: સંપા. વિનાયક રાવલ
૩. રુપેણકાંઠાના શૂરવીરો: મફત રણેલાકર
૪. ચૌદ લોક: પ્રેમજી પટેલ
૫. લોક ગુર્જરી: અંક 26, 29, 33, 36, 38
૬. પીર પ્રબંધ: ભક્ત કવિ કેશાજી કૃત